

Voorjaarsvergadering 26 maart 2018 (kort verslag)

Ochtend:

Tijdens deze vergadering, waarbij 16 leden aanwezig waren, mochten wij een nieuw lid verwelkomen, nl. Cor Bos, schrijver van het boek "Levend geloof", en predikant in de Hervormde Gemeente te Benschop.

Na de opening door voorzitter Prof. Edward van 't Slot en verwelkoming van een ieder stond de voorzitter nog even stil bij de najaarsvergadering van 2017 waarin Prof. Gerard Dekker zijn boek "Verlicht geloof" met ons besprak. Kort na deze vergadering, op 27 november 2017, is Gerard overleden. In een "in memoriam" werden de aanwezigen nog eens herinnerd aan het belang van het werk van Gerard Dekker en aan zijn warme persoonlijkheid waarmee hij altijd wel belangstelling toonde naar een ieder.

Hierna was het woord aan de inleider van deze ochtend; Dr. Kick Bras, wiens nieuwste boek "Voor het leven", over de spiritualiteit van Dietrich Bonhoeffer, onlangs verscheen en dat hij opgedragen heeft aan Gerard Dekker met de woorden "ter nagedachtenis aan Gerard Dekker (1931 – 2017)".

De inleiding van Kick Bras volgt hieronder:

Introductie van mijn boek bij het Bonhoeffer werkgezelschap op 26 maart 2018

Mijn doel is geweest om lezers inzicht te geven in de spiritualiteit van Bonhoeffer met het oog op onze eigen zoektocht naar authentieke spiritualiteit. Ik wilde het misverstand voorkomen dat men bij spiritualiteit alleen denkt aan zaken als meditatie en gebed, maar deze beide thema's wilde ik zeker ook uitvoerig bespreken. Ik wilde laten zien welke louterende en inspirerende invloed uit kan gaan van de beroemde brieven aan Bethge uit 1944, maar ik wilde de gedachten daaruit verbinden met eerdere teksten van Bonhoeffer om zo de continuïteit maar ook de ontwikkeling van zijn denken te verhelderen. En ik wilde laten zien hoe de binnenkant van zijn spiritualiteit innig verbonden is met zijn ethische en politiek/maatschappelijke stellingname. Mijn doel was om op deze wijze een integer beeld te schetsen van Bonhoeffers spiritualiteit en daar in korte reflecties tussendoor en in een epiloog lessen uit te trekken voor ons als hedendaagse zoekende gelovigen. Dit bracht mij tot de volgende opbouw van mijn boek. In de eerste drie hoofdstukken is het uitgangspunt de opzienbarende visie van Bonhoeffer op de vraag: 'Wie is Jezus Christus voor ons vandaag'? Ik werk dit uit naar zijn godsbeeld, mensbeeld, Christusbeeld, beeld van de moderne mondige wereld. Dan volgt er een hoofdstuk over de heilige Geest. Hier zal ik zo dadelijk nader op ingaan. Vervolgens komen er hoofdstukken die handelen over de vormgeving van spiritualiteit: gebed, meditatie, monastieke spiritualiteit. Dan is er een hoofdstuk die Bonhoeffers eigen geleefde spiritualiteit in beeld brengt aan de hand van zijn liefde voor muziek, zijn visie op kerkzang en zijn in de gevangenis geschreven gedichten. Hierop volgt een lang hoofdstuk over Bonhoeffers strijd voor recht en gerechtigheid. Zijn ethiek, zijn kerkstrijd, zijn opkomen voor de Joden, maar ook zijn visie op persoonlijke integriteit en op leiderschap. Het laatste hoofdstuk handelt over hoopvolle receptiviteit bij Bonhoeffer, wat hij zelf verwoordde met de uitdrukking 'wachten op God'. In een eiploog ga ik nog eens nader in op wat wij van Bonhoeffer leren kunnen met het oog op het godsbeeld, spirituele disciplines, geloofsgemeenschap en maatschappelijke betrokkenheid.

Ik kende Bonhoeffer vanaf mijn studententijd. Maar ik kende hem zeer ten dele. Ik had Bethges biografie gelezen en van Bonhoeffer zelf zijn boek 'Navolging', en 'Verzet en Overgave', zijn 'Ethiek' had ik wel eens gelezen maar er niet veel van begrepen, al had het gedeelte over de verantwoordelijke mens mij wel geraakt. 'Gemeinsames Leben' kende ik en dat had mij zeer aangesproken. Verder had ik een aantal preken van hem wel eens geraadpleegd als ik zelf bezig was met de preekvoorbereiding. Maar enkele jaren geleden kocht ik de *Dietrich Bonhoeffer Werke* en daaruit heb ik veel nieuwe dingen geleerd. Ik kan daarvan vanmorgen niet teveel vertellen. Ik beperk mij vandaag tot twee thema's waarin ik zelf veel nieuwe inzichten in Bonhoeffer heb opgedaan. Dat is zijn spreken over de heilige Geest en zijn gedichten.

Het eerste wat mij zo bij Bonhoeffer opvalt is zijn mystieke spreken over de heilige Geest. Ik bedoel daarmee dat hij over de heilige Geest spreekt vanuit diens inwoning in ons hart. Hij kan ook spreken over de inwoning van Christus in ons hart. Het is deze inwoning die krachtadig in ons werkt, zodat wij omgevormd worden tot nieuwe mensen die Christus navolgen. Spiritualiteit is bij Bonhoeffer dus allereerst en fundamenteel een werk van de Spiritus Sanctus. Ik heb in mijn eigen leven pas gaandeweg ontdekt dat je zo over spiritualiteit moet spreken. De inwoning van Gods Geest in mijn hart is nu niet bepaald een thema waarmee ik van jongs af aan vertrouwd was. God was vooral een hoog verheven, transcendente macht, die gelukkig door Jezus Christus wat dichterbij was gekomen. Het woord spiritualiteit kende ik niet en heb ik mij ook niet in mijn theologische opleiding eigen gemaakt, maar toen ik me er als jong predikant in ging verdiepen had dat voor mij niet in de eerste plaats met de heilige Geest te maken. Ik richtte mijn aandacht vooral op wat ik doen moest om mijn spiritualiteit vorm te geven. En dat zag ik vooral in gebed en meditatie, in het maken van een preek, in het intens leiding geven aan de liturgie van de gemeente. Pas gaandeweg heb ik begrepen dat de diepste drijfveer van mijn spiritualiteit niet was mijn verlangen naar God, maar Gods verlangen naar mij. Niet mijn trouwe beoefening van spirituele disciplines, maar een verborgen en stille kracht in mijn diepste wezen. Pas gaandeweg heb ik de moed durven vatten om te aanvaarden dat Gods Geest in mijn hart woont en werkt, en niet tijdelijk, maar altijd, ook als ik het niet merk. Dat deze inwoning niet door mij bewerkt of verdiend of ervaren hoeft te worden, maar mij geschonken is uit genade alleen. Miskotte schrijft over deze ontdekking reeds als jong predikant in Kortgene. Al denk ik dat hij ook later in zijn leven het nodig gehad heeft om hieraan herinnerd te worden. De inwoning van de Geest als genade-ervaring. Dat is het waar Bonhoeffer over schrijft. Daarom kan hij alleen over de Geest denken vanuit Christus, omdat Christus immers Gods genade in eigen persoon is. Daarom kan hij de ene keer spreken over de inwoning van de Geest, en de andere keer over de inwoning van Christus. In alle gevallen gaat het om een omvormende, vernieuwende inwoning die zijn weerslag kent in vormgegeven spiritualiteit en ethische verantwoordelijkheid, waarbij de menselijke inzet niet overbodig wordt, maar juist ingeschakeld wordt, maar waarbij de bron zich aan onze greep onttrekt en van ons vraagt om in contemplatieve aandacht en gelovig vertrouwen de ruimte te krijgen om te gaan stromen.

Verder is mij duidelijk geworden waarom Bonhoeffer de Geest en Christus zo nauw op elkaar betreft. Dat heeft te maken met wat onze traditie noemt de onderscheiding der geesten. Daar kwam het op aan in de jaren sinds de geest van de duisternis in Duitsland de macht had gegrepen en zich vermomde als de geest van het licht. De geest van bloed en bodem, van de door God gegeven Führer, van het heilige Duitse volk dat van vreemde smetten vrij moest worden. Daar moest de Geest van Christus duidelijk van onderscheiden worden. Ik heb mij afgevraagd of wij in onze tijd ook nog zo exclusief de Geest moeten binden aan Christus. Ik ben van mening dat de Geest van God ook heilzaam werkt in andere religies. Dat de wijsheid van de Geest ook tevoorschijn kan komen door mensen zonder geloofsovertuiging. Toch is het nog steeds nodig om de onderscheiding der geesten toe te passen. Niet alleen om in een samenleving waarin spiritualiteit vooral een zaak van happiness is te kunnen onderscheiden tussen wat spiritueel authentiek of onecht, rijp of onrijp is. Maar vooral ook om de economische en politieke machten in deze wereld te toetsen, kritisch te volgen, soms ook profetisch tegen te spreken. En ik denk dat voor een christen daarbij nog steeds Jezus Christus zelf de

norm is, zijn boodschap, zijn optreden, zijn lijden en sterven, zijn verrijzenis. Dat komen we in Bonhoeffers Ethiek ook steeds weer tegen als hij spreekt over de god-menselijke werkelijkheid in Christus. Wel denk ik dat wij, omdat wij nu eenmaal veel meer in direct contact komen met mensen van andere religies dan in Bonhoeffers tijd, veel meer uitgedaagd worden om de geest van Christus ook in de andersdenkende te ontdekken. Want het zou wel eens kunnen zijn dat die anderen meer van Christus begrepen hebben dan de gevestigde westerse christenheid.

Dan werd ik opnieuw bepaald bij het grote belang dat Bonhoeffer hechtte aan het werk van de Geest in de gemeenschap. Telkens weer benadrukt hij, dat de Geest wel heel persoonlijk in ons werkt, maar dat we dit niet individualistisch moeten misverstaan. Ik hoef hier niet over uit te wijden, we weten wel, hoezeer Bonhoeffers theologie en spiritualiteit 'kirchlich' was. Vernieuwend was hij in dit punt vooral door wat ik zijn monastieke spiritualiteit noem. En dit aspect heeft een nieuwe actualiteit gekregen nu binnen de Protestantse Kerk monastieke initiatieven in het centrum van de aandacht staan. Maar ook in andere kerken is deze belangstelling merkbaar. Telkens blijkt dan dat Bonhoeffer een inspirerende werking heeft.

De gedichten

Dan wil ik iets dieper ingaan op Bonhoeffers gedichten. Allereerst viel mij op, dat veel gedichten een spanning verwoorden tussen twee polen, twee contrasten, en uitkomen bij een synthese van die twee. In het eerste gedicht 'Verleden' gaat het om de spanning tussen verleden en toekomst die uitgehouden kan worden in de tegenwoordigheid van God waartoe men zich verhoudt in dank en berouw. In dit gedicht geeft hij heel emotioneel uiting aan zijn verscheurende verlangen naar zijn geliefde Maria. Zij vertegenwoordigt alles uit zijn verleden wat hem zo lief was en waarvan hij nu door zijn gevangenschap gescheiden is. Is er nog toekomst voor alles wat tot nu toe zijn identiteit uitmaakte? Deze verscheurdheid is een niet te verloochenen aspect van zijn huidige bestaan en hij kan de omstandigheden die dit veroorzaken niet veranderen. Maar wat hij wel kan is bidden:

Ik strek mijn handen
ik bid
en dan ontdek ik het:
het verleden komt terug

en wordt het merg van je leven
door dank en berouw.
Grijp Gods goedheid en vergeving in het verleden,
bid, dat God je vasthoudt, morgen en heden (Geg, 12).

De verscheurdheid van zijn wezen wordt geheeld door het besef van Gods goedheid in het verleden en Gods 'vasthouden' in heden en toekomst. Zo worden verleden, heden en toekomst niet ontkend en verdrongen, maar gegrond in Gods goedheid en bewaring.

Zo is het ook in het gedicht 'Geluk en ongeluk'. Beide lijken in eerste instantie erg op elkaar. Wie door het geluk of door het ongeluk getroffen wordt is in eerste instantie overdonderd. Maar als het ongeluk maar voortduurt als 'een slepende chronische kwaal' dan onthult het zijn ware weezinwekkende aard. Dan blijken geluk en ongeluk elkaars tegenpolen. Toch is er iets dat deze bittere tegenstelling overstijgt:

Dat is het uur van trouw
het uur van moeders en geliefden
het uur van vrienden en van broers.
Trouw geeft het ongeluk zijn aureool
en kleedt het
in een milde
bovenaardse glans (Geg, 14).

Zo ervaart Dietrich het in zijn cel: de trouw van zijn geliefde, van zijn ouders, vrienden en familie verzacht het leed. Het ongeluk krijgt een milde, bovenaardse glans. Met dat woord bovenaards geeft hij aan, dat door de trouw van mensen God zelf glans geeft aan het bestaan. In het gedicht 'Geluk en ongeluk' gaat het om de tegenstelling tussen die beide die in de trouw wordt opgeheven. Deze telkens terugkerende spanning tussen twee polen die uiteindelijk in een synthese worden opgeheven lijkt op de filosofische methode van Hegel, die de geschiedenis duidde als een proces van these en antithese die beide worden opgeheven in een synthese. En daarbij betekent 'opgeheven' niet dat de these en antithese worden uitgeschakeld, maar in een hogere eenheid worden verbonden zodat ze beide hun relatieve recht behouden en in een vruchtbare relatie tot elkaar komen te staan zodat er iets uitkomt waar men mee verder kan. Ook lijkt Bonhoeffers paradoxale visie op de in middeleeuwse mystieke geschriften voorkomende *coincidentia oppositorum* ofwel het samengaan van tegengestelden. In de mystiek gaat het dan uiteindelijk om de vereniging van de menselijke en de goddelijke geest. Dit samengaan betekent niet dat de mens en God helemaal in elkaar opgaan, maar dat er door inzicht en liefde een vereniging tussen beiden groeit. Deze vereniging betekent dat de mens zijn aardse en vergankelijke leven niet achter zich hoeft te laten maar het juist ten volle kan leven in het licht van de eeuwigheid. Of Bonhoeffer zich bij zijn gedichten bewust door mystieke of hegeliënse inzichten liet leiden weet ik niet, maar wel is de parallel opvallend. Hij zelf heeft deze *coincidentia oppositorum* beschreven in zijn *Ethik* als de relatie tussen het voorlaatste en het laatste. Ik zal een samenvatting geven van wat hij daar schrijft (Zie E, 110-130 en DBW 6, 137-162). Met 'het laatste' bedoelt Bonhoeffer de rechtvaardiging van de mens door Gods genadig handelen in de menswording, het sterven en de opstanding van Jezus Christus. Met 'het voorlaatste' bedoelt hij alle aspecten van ons leven hier op aarde. Hij noemt dat ook wel 'het natuurlijke leven'. Het gaat in de Bijbelse boodschap uiteindelijk, ten laatste, om de bevrijding van mens en wereld uit de macht van het kwade. In beginsel is deze bevrijding bewerkt in menswording, sterven en opstanding van Christus. Elk mens die dit in geloof aanvaardt leeft voortaan vanuit die bevrijding. Dit is de beslissende, uiteindelijke werkelijkheid van een christelijk leven. Maar dat betekent niet, dat het natuurlijke leven er niet meer toe doet. Dat het niet meer uitmaakt in wat voor maatschappij men leeft. Dat huwelijk, werk, maatschappelijke verhoudingen voor een christen onbelangrijk zouden zijn. Nee, dit natuurlijk leven is door God geschapen en het mag er zijn zodat dit leven ook gaat delen in het heil van Christus. Het maakt wel degelijk iets uit of men eerlijk of oneerlijk, goed of slecht leeft in de dingen van het natuurlijke leven. Er is dus volgens Bonhoeffer een correlatie tussen het voorlaatste en het laatste. Er is dus ook een correlatie tussen de ambivalenties waar ons leven vol van is en de vrede die Gods heil ons schenkt. Die ambivalenties worden door Gods heil niet weggenomen, en ook niet gesanctioneerd. Maar ze worden wel in beweging gezet door de bevrijdende werking die van Christus uitgaat. Ze worden daardoor in zekere zin opgeheven, in Hegeliënse zin. De gelovige gaat er daardoor anders mee om, vanuit een verzoend perspectief.

We zien deze polariteit in nog meer gedichten. Het bekende gedicht 'Stadia op weg naar de vrijheid' kent een verdeling in vieren, maar men kan er ook een spanning tussen twee polen in zien. De ene wordt gekenmerkt door gedisciplineerd en verantwoordelijk handelen, de tweede door loslaten en overgave tot in de dood. Deze tegenstelling wordt opgeheven wanneer men stervend de vrijheid vindt in het aangezicht van God. In het gedicht 'Christen en heiden' worden twee posities tegenover elkaar geplaatst. In eerste instantie lijken ze erg op elkaar. In hun nood roepen ze tot God, maar vinden God zelf ook berooid in de lijdende Christus. En dan staan christenen naast God in zijn lijden. Dat is het kenmerkende onderscheid tussen heiden en christen, of, zoals Bonhoeffer het ook vaak noemt, het onderscheid tussen religie en geloof. Ja, maar deze tegenstelling is toch niet absoluut, van God uit gezien. Want 'God gaat tot alle mensen in hun nood... en vergeeft ze beiden'. Ook hier weer een synthese, een *coincidentia oppositorum*, niet door mensen bewerkstelligd, maar als verzoenende werking die van God uitgaat. In het gedicht 'Jona' wordt dit nog eens aanschouwelijk gemaakt door de tegenstelling tussen de heidense zeelieden en de profeet Jona die de schuld op zich neemt en toelaat dat men hem offert. En dan wordt de zee rustig, met andere woorden: God scheidt uit deze wrange tegenstelling vrede.

Heel persoonlijk spreekt deze spanning uit het aangrijpende gedicht 'Wie ben ik'. In de ogen van anderen ben ik, zo schrijft Bonhoeffer, sterk en moedig. Maar zelf weet ik dat ik vaak bang ben, enorm verlang naar vrijheid, soms stervensmoe ben. Wie ben ik dan in werkelijkheid, de mens zoals anderen mij ervaren, of de mens zoals ik die zelf ervaar? Ook hier twee tegenpolen die er beide zijn en ook niet in een goedkope oplossing verdwijnen, maar ze worden in een ander perspectief gezet door de slotzin: 'Wie ik ook ben, U kent mij, ik ben van U, mijn God'. Hier zien we hoe 'het voorlaatste' wordt opgeheven in een andere dimensie door 'het laatste', het definitieve en beslissende.

De thematiek van de *coincidentia oppositorum* die we in deze gedichten tegenkomen, staat dicht bij datgene wat Bonhoeffer uitdrukte in de term 'de polyfonie van het leven' in enkele brieven aan Eberhard. In een brief van 23 februari 1944 aan Eberhard komt Dietrich te spreken over het fragmentarische van hun tegenwoordige leven. Zij krijgen niet meer de kans, zoals hun ouders, om rustig te bouwen aan een levenswerk. Toch kan ook een fragmentarisch leven een goed leven zijn. 'Het gaat er maar om, of aan het fragment van ons leven nog te zien is, hoe het geheel ontworpen en bedoeld was en uit welk materiaal het bestaat. Er zijn immers fragmenten... die eeuwen hun waarde behouden, omdat hun voltooiing alleen een zaak van God kan zijn, fragmenten dus die noodzakelijk fragmenten moeten zijn – ik denk bijvoorbeeld aan "Die Kunst der Fuge" (Veo, 223)'. Dietrich vergelijkt het leven van Eberhard en hemzelf met dit werk van Bach:

Als ons leven maar in de verte lijkt op zo'n fragment, als daarin tenminste een kort ogenblik de verscheidenheid, de groeiende veelheid van thema's samensmelt tot harmonie, als maar van begin tot einde het grote contrapunt wordt vastgehouden zodat aan het slot hoogstens nog het koraal: 'Vor Deinen Thron tret' ich allhier' kan worden ingezet, dan willen wij niet klagen over ons fragmentarisch leven, maar er blij om zijn (Veo, 223, 224).

Het muziekstuk van Bach troost hem blijkbaar, bij de gedachte dat ook een fragment eeuwigheidswaarde kan hebben. Als het fragment maar een eenheid is in verscheidenheid, een harmonie van stem en tegenstem, als in de vele klanken het grote, beslissende thema maar wordt vastgehouden. Het gaat hem dus om de waarde van de meerstemmigheid van het leven, ook als dat leven misschien voortijdig wordt afgebroken. Over deze waarde schrijft hij nog eens een maand later,

in zijn brief van 20 mei 1944. Eberhard had hem geschreven dat hij alles wat hij nu meemaakte bezag vanuit zijn liefde voor zijn vrouw Renate en hun zoontje Dietrich. Bonhoeffer wijst hem op de polyfonie van het leven. Zoals bij een meerstemmig muziekstuk de centrale melodie, de *cantus firmus* wordt omspeeld door de andere stemmen, de contrapunten, zo is in het leven God en zijn eeuwigheid de *cantus firmus* en de aardse liefde tot onze vrouw of kind is 'een van die contrapuntische thema's, volledig zelfstandig maar gericht op de *cantus firmus*' (Veo, 298). Met deze metafoer schept Bonhoeffer ruimte voor het meerstemmige leven. De relatie van de mens tot God en tot de eeuwigheid concurreert niet met de aardse relaties, maar geeft daar juist ruimte voor. Toch is deze ruimte alleen dan zinvol, als de andere dimensies van het leven betrokken blijven op de fundamentele relatie met God, zoals contrapunten betrokken blijven op de *cantus firmus*. We kunnen in deze visie een concretisering zien van het onderscheid en de samenhang tussen 'het voorlaatste' en het 'laatste' zoals Bonhoeffer hier in zijn Ethiek over schrijft. In de brief die hij een dag later aan Eberhard schrijft noemt hij nogmaals deze polyfonie: 'Als ik vandaag pijnlijk voelde dat ik niet bij jullie kon zijn, dan moest ik eraan denken dat ook smart en vreugde tot de polyfonie van het leven horen en zelfstandig naast elkaar kunnen bestaan' (Veo, 300). En nog een keer komt hij te spreken over deze polyfonie van het leven en wel in de brief van 29 mei. Naar aanleiding van de steeds weer terugkerende bombardementen zegt hij dat je deze bedreigingen opneemt in het geheel van je leven. Veel van zijn medegevangenen zijn niet in staat met meerdere dingen tegelijk te leven. Als er bommen vallen, zijn ze alleen maar angst. Is er lekker eten, dan zijn ze alleen maar begeerte. Maar het christendom plaatst ons in verschillende dimensies van het leven tegelijk. 'In zekere zin dragen wij God en de hele wereld in ons. Wij wenen met wie wenen en zijn tegelijkertijd blij met hen die blij zijn' (Veo, 305). Zo blijft ons leven polyfoon, meerdimensionaal.

De manier waarop Bonhoeffer in zijn gedichten en in zijn visie op de polyfonie van het leven het laatste en het voorlaatste, de *cantus firmus* en de dissonanten op elkaar betreft zegt iets over zijn spiritualiteit. We zouden het een gearde spiritualiteit kunnen noemen. Het gaat daarbij om de beweging van de bevrijdende Geest dwars door de aardse realiteit met zijn tegenstellingen heen. Het is een spiritualiteit van de incarnatie. Authentieke spiritualiteit is bij Bonhoeffer dan ook geestkracht dwars door lijden en dood heen. Toen hij zijn gedichten schreef wist hij, dat hij ten dode gedoemd was. Zijn spiritualiteit bestond erin, deze realiteit met alle emoties die dit uitlokte te ondergaan, maar er tegelijk niet in onder te gaan.

Over schuld en de dood spreken enkele gedichten waar ik nog wat dieper op in wil gaan. In het gedicht 'Stemmen in de nacht' roept Dietrich een beeld op van wat hij 's nachts allemaal rondom zich hoort. Hij luistert niet alleen met zijn oren, maar ook met zijn hart. Hij 'hoort' het slapeloze woelen van de gevangenen, hij hoort hoe ze spreken als een koor van stomme stemmen en hem vertellen van hun lot en hem vragen of hij luistert. Hij hoort de klok van de kerk slaan en roept een beeld op van klokken die een nieuwe tijd aankondigen, waarin de bozen gestraft worden en de goeden zullen mogen leven in vreugde. De stilte en het duister van de nacht vliegen hem aan, maar dan gaat de nacht tot hem spreken over schuld. Het koor van de gevangenen klaagt tot God hoe zij door (ver)leiders gemaakt zijn tot mede-schuldigen die misdaden zagen maar zwegen, die getuige waren van geweld tegen weerlozen maar er koud onder bleven. Tegenover God belijden zij schuld:

Wij zijn bang om te lijden, arm aan daden,
zo hebben wij U bij de mensen verraden.

Wij zagen de leugen de kop opsteken
maar zijn de waarheid niet waard gebleken.

Wij zagen broeders in grote nood
maar vreesden alleen eigen dood (Geg, 23).

Deze schuldbelijdenis loopt uit op een gebed om vergeving en om een nieuwe toekomst. Het gedicht eindigt met het geluid van iemand die opgehaald wordt om geëxecuteerd te worden en de dichter die hem toeroept 'Broeder, we houden stand tot na een lange nacht onze dag aanbreekt'. De dichter distantieert zich niet van het nachtelijke koor van de gevangenen die hun schuld belijden. Hij voelt zich met hen verbonden en verklaart zich solidair met hun lot. Terwijl deze dichter toch wel degelijk zijn stem had verheven tegen onrecht en gepoogd had om samen met anderen het kwaad te stoppen. Toch heeft Bonhoeffer de schuld van zijn volk niet van zich afgeschoven, maar zichzelf in deze schuld betrokken. Dat blijkt ook uit zijn gedicht 'Jona' dat we al noemden en ook uit het gedicht 'de dood van Mozes'. Deze gedichten zijn pogingen geweest om aan de naderende dood betekenis te geven. Daarbij gebruikt hij Bijbelse personen als Jona en Mozes om iets over zichzelf te ontdekken en mede te delen. Mozes gaat sterven. Hij mag na veertig dagen woestijntocht niet mee met zijn volk het beloofde land in. Want hij heeft eenmaal gefaald. Dan zegt hij:

Trouwe Heer, Uw knecht is U niet waardig,
ik weet het, U bent altijd rechtvaardig.

Heden zult U Uw straf aan mij voltrekken,
mij met de slaap des doods bedekken.

Alleen wie ongeschonden zijn geloof bewaarde,
proeft de druiven van de beloofde aarde.

Geef mij, twijfelaar, maar de bittere drank.
In het geloof zeg ik U lof en dank (Geg, 32).

Het falen van Mozes was niet alleen iets van hem persoonlijk. Hij zegt even verder in het gedicht ook dat hij de smaad en lasten van het volk heeft gedragen. Daarmee typeert Bonhoeffer hem als een messiaanse gestalte. Als jonge man schreef hij al over de kerk als een gemeenschap waar de plaatsbekleding een grote plaats inneemt. Men draagt elkaars lasten en schulden. Zo heeft Bonhoeffer het ook zelf ervaren. De misdaden van het nazi-regime, die het Duitse volk geduld heeft en waaraan het ook heeft deelgenomen, daaraan kon Bonhoeffer, hoewel hij persoonlijk een andere weg ging, zich niet onttrekken. Ook zijn kerk droeg schuld. Niet alleen de 'Deutsche Christen' die Hitler adoreerden, maar ook de Bekenkende Kirche die teveel gericht was op zelfbehoud en te weinig gedaan heeft voor de slachtoffers, met name de Joden. Bonhoeffer was bitter teleurgesteld in zijn kerk, maar heeft beseft dat hij er onlosmakelijk mee verbonden was en dat hij daarom deelde in haar schuld. In dat licht heeft hij een relatie gezien tussen zijn eigen dood en het gericht van God over kerk en volk. Tegelijk geloofde hij als lutheraan in de rechtvaardiging van de zondaar door genade alleen. Daarom wist hij dat het gericht niet het laatste woord was, maar ook in zekere zin een

voorlaatste woord was. Het laatste woord is aan de vergeving, aan Gods barmhartigheid. Daarvan getuigt zijn gedicht dat wereldwijd bekend geworden is en in vele liedboeken is opgenomen. Dit gedicht was gevoegd bij het laatste briefje dat hij aan Maria kon zenden. Het staat vol met verwijzingen naar opmerkingen die zij aan elkaar maakten in hun correspondentie. Het is in feite een afscheidsgroet, een zegengroet aan haar, aan zijn familie en vrienden. Het spreekt van geborgenheid, van hoopvol ingaan in het nieuwe jaar. Maar het verdriet wordt ook genoemd, het lijden wordt in geloof aanvaard, de hoop op een nieuwe vreugdevolle toekomst uitgesproken. Wat er ook gebeurt: God is met ons:

Door goede machten wonderbaar geborgen
wachten wij rustig, wat ons lot ook zij.
God is met ons in de avond en de morgen,
en elke nieuwe dag is Hij nabij (Geg, 36).

In de gedichten komen we op een andere manier in aanraking met Bonhoeffer. We komen dichter bij de mens die hij was, bij zijn innerlijke beleving in een jaar van uiterste beproeving. Hier is iemand aan het woord die geleefd en doorleefd heeft wat hij als theoloog leerde. Die in de gevangenis met de dood voor ogen zijn verbondenheid uitsprak met de mensen die hij liefhad, woorden gaf aan zijn solidariteit met de medegevangenen, het kwaad dat geschiedde in die jaren diep tot zichzelf toeliet en daar een religieus perspectief op gaf. Een mens die heftige verlangens kende en een verscheurend heimwee, die leed onder de bruutheid en bothheid van het gevangenis milieu. En die zich met dit alles richtte tot God, die hem kende, wiens eigendom hij was. Zo plaatste hij alles wat deel uitmaakt van 'het voorlaatste' in het licht van 'het laatste'.

Middag:

In het middagedeelte van onze vergadering bespraken wij een notitie van de hand van Drs. Harry Zeldenrust met als titel "Naar een verlichte ethiek", dat ook een stukje verbondenheid met Gerard Dekker en de titel van diens laatste boek tot uitdrukking bracht.

Hieronder de notitie van Harry Zeldenrust:

Dietrich Bonhoeffer

"Naar een verlichte ethiek"

door Harry Zeldenrust (oktober 2017)

Dietrich Bonhoeffer was een mens die de daad zou verkiezen boven het woord. Zo werd hij getypeerd door G.Th.Rothuizen¹. We kunnen ook zeggen, dat heel zijn leven wordt gekenmerkt door de vraag naar de juiste keuze en het juiste handelen. Dat heeft zeker te maken met zijn afkomst. Daarin valt op de kwaliteit van het leven en het positief in de wereld staan. Onder kwaliteit kunnen we vooral verstaan de morele kwaliteit. De wereld werd niet gezien als kwaad, er was geen sprake van wereldmijding, misschien wel van een zekere afstandelijkheid. Men was niet geneigd om zomaar mee te gaan met de geest van de tijd.

¹ In de inleiding van: Aristocratisch Christendom, Kampen 1969

I. Van nationalisme naar pacifisme

Na zijn studietijd was Bonhoeffer enkele jaren vicaris bij de Duitse gemeente in Barcelona. In het winterseizoen 1928/1929 hield hij drie lezingen over theologische vragen. De derde daarvan ging over de ethiek. Bonhoeffer probeerde een ethiek voor de eigen tijd te schetsen². Zijn verhaal is zeer omstreden, omdat het sterk nationalistische trekken bevat. Rothuizen spreekt zelfs van "verschrikkelijke zinnen" en heeft het over "potsierlijke pathetiek van een nauwelijks meerderjarige"³. Bonhoeffer had het gevoel dat hij met de grondvragen van de ethiek bezig was, en hij wilde aantonen dat veranderingen in de ethiek samenhangen met historische ontwikkelingen.

We kunnen zeggen dat Bonhoeffer een drietal uitgangspunten hanteert. Het eerste is dat de geboden historisch bepaald zijn, het gaat niet om algemene principes. Het tweede is dat het gebod van liefde algemeen is en niet specifiek christelijk. Het derde is dat in de wereld het recht van de sterkste geldt, en dat we daar in de christelijke ethiek ook rekening mee moeten houden. Hij wil alles liever dan een vlucht uit de wereld. Oorlog is zonde, maar kan ook zeer noodzakelijk zijn. Er is een roeping voor de sterke om macht uit te oefenen. De Bergrede leert ons de liefde, maar dat kunnen we niet formeel hanteren. Er zijn geen op zich slechte daden: alles, ook de moord, kan geheiligd worden. Hij beroept zich op de apostel Paulus: de letter doodt, maar de geest maakt levend.

Bonhoeffer doet inderdaad bedenkelijke uitspraken. We herkennen nauwelijks de pacifist, die zich een paar jaar later radicaal tegen het nationaal-socialisme uitspreekt en de oorlog veroordeelt. Toch spelen hier motieven mee die later terugkomen. Allereerst is dat het accent op de wereld. Je zult de wereld en de historische ontwikkelingen serieus nemen. Er is ook sprake van mondigheid. Bonhoeffer wil uitgaan van de Bergrede, maar men zal de geboden van de Bergrede niet tot een nieuwe wet maken door ze letterlijk op de tegenwoordige tijd te betrekken. Dat is niet alleen zinloos, maar ook onuitvoerbaar en het gaat in tegen de Geest van Christus, die nu juist de vrijheid van de wet bracht. Er is in het Nieuwe Testament geen ethisch voorschrift dat we letterlijk zo kunnen overnemen. De onderwerping aan de wil van God is het staan in de vrijheid.

Emotionaliteit speelt bij Bonhoeffer een grote rol. Er is het pathos van een jonge man, die nog niet goed raad weet met de grote Bijbelse woorden. Gerechtigheid en liefde weet hij niet met elkaar te combineren. Hij wil het liefdegebod in praktijk brengen, maar ervaart tegelijk de roeping om de naasten, de mijnen zegt hij, te beschermen. Hij ziet het als een perversiteit om omwille van het liefdegebod de meest naasten prijs te geven. Een principiële afweging is dan niet voldoende. Hij noemt dit "mitten in der Not der Entscheidung" staan. Het was een tijd dat God en vaderland heel vaak met elkaar werden verbonden. Dat gebeurde ook heel sterk in Nederland en in Engeland. Aan het eigen land werd een speciale uitverkiezing toegedacht. En daar hoorde de roeping bij om een rol te spelen op het wereldtoneel. In Duitsland bestond sterk de behoefte om na de nederlaag in 1918 weer een roeping te ervaren en de jeugd liet zich hierin gemakkelijk meeslepen. Het brengt Bonhoeffer tot de uitspraak: God heeft mij mijn moeder, mijn volk gegeven. Wat ik heb dank ik aan het volk, wat ik ben, ben ik door het volk. God schiep immers de volkeren. Zo komt hij ook tot de gedachte, dat de liefde voor het volk de oorlog zal heiligen. Het behoort tot de van God

² Dietrich Bonhoeffer: Gesammelte Schriften, Fünfter Band, München 1972, pag. 156v

³ G.Th. Rothuizen: Een spaak in het wiel, Baarn 1985, pag. 11v

gegeven orde om het vaderland te verdedigen. Zelfs een aanvalsoorlog wil hij niet afwijzen. Het berust op het idee dat geschiedenis en liefde beide uit God geboren zijn. Het historisch proces is Gods weg met de volken. Hier is een mens aan het woord, die zich nog geen raad weet met de wereld en in overmoed naar uitersten grijpt. Hij zegt ook, dat we leven in een wonderlijke wereld en juist in die wereld willen we christen zijn. De weg daarin moest hij nog vinden, en ook deze bedenkelijke ideeën horen bij de zoektocht.

Bonhoeffer was later geboeid door de theologie van Karl Barth. Maar dat speelde in zijn studententijd nog geen rol. Overheersend was toen de liberale protestantse theologie, waarin het accent lag op de mensengeschiedenis. Het was niet de lijn van boven naar beneden, maar de start lag bij wat er met mensen gebeurde. Het kon er gemakkelijk toe leiden dat het historische tot norm werd verheven. Het was een theologie die weinig weerbaarheid bood tegenover het opkomende nationalisme.

Bij Bonhoeffer vinden we bij al deze ideeën toch geen spoor van sympathie voor het nationaal-socialisme. Hij keerde in 1929 terug in Duitsland en zocht daar contacten met kritische stromingen, onder meer met die rond de "rode" theoloog Günther Dehn. In die tijd ontstond ook het verlangen om naar India te gaan. Hij wilde de ethiek en de praktijk van het geweldloze verzet bestuderen. Toen Hitler aan de macht kwam was hij de eerste die zijn stem verhief tegen de geest van het nieuwe bewind. Op 1 februari 1933, kort na de machtsovername, sprak hij voor de radio over "veranderingen van het begrip Führer bij de jongere generatie". Hij sprak van Verführung, die leidt tot een "tegennatuurlijke zelfingenomenheid". Hij wist uit ervaring hoe zeer de verleiding op de loer lag. Hij wilde de hoorders waarschuwen geen idool na te volgen. "Leider en ambt, die zichzelf tot God maken, spotten met God". Deze zin was niet meer te horen. De microfoon was uitgeschakeld, de censuur had ingegrepen.

In 1934 was Bonhoeffer aanwezig op de oecumenische jeugdconferentie in Fanö. Hij was jeugdsecretaris van de Wereldbond van Kerken en één van de organisatoren van deze conferentie. Hij hield ook de belangrijkste rede en wel over Kerk en Volkerenwereld. Zijn uitgangspunt is, dat God heeft gezegd, dat er vrede zal zijn onder de mensen. Alle historische banden van de geschiedenis, van ras, van klasse, van bloed zijn ondergeschikt aan het gebod tot vrede. Dat gebod is voor de kerk onverbreekelijk. Bonhoeffer verwerpt niet alleen de aanvalsoorlog, maar elke oorlog is in strijd met Gods gebod. Hij roept op tot een oecumenisch concilie, dat zo zal spreken dat de wereld erdoor verandert en tandenknarsend het woord van vrede zal moeten horen. Radicaal was zijn oproep aan de kerken om de jongeren de wapens uit handen te nemen en de oorlog te verbieden⁴.

In vijf jaar is veel gebeurd, De afstand tussen Barcelona en Fanö lijkt erg groot. Het is de afstand tussen een gedreven pleitbezorger van het eigene met een sterk geloof in de toekomst van het vaderland en aan de andere kant een bevlogen oecumenische figuur, die meehielp de wereld bewust te maken van het gevaar dat uitging van zijn vaderland, een gangmaker in een wereldbeweging waar de daad vooropstond. Het is ook de weg van iemand die aanvankelijk geloofde in de rechtmatige oorlog, maar uitkwam bij een radicaal pacifisme en dienstweigering vanzelfsprekend achtte voor christenen. Er blijft ook veel hetzelfde. Daartoe behoort het geloof in de jeugd en de toekomst, Hij blijft ook bezig met de vragen rondom het historisch proces. Hij ziet mondige mensen die strijden voor vrijheid. De

⁴ Kirche und Völkerwelt, in: Gesammelte Schriften, Erster Band, Okumene, München 1965, pag. 214vv

Bergrede blijft hem bezig houden, niet als een wet, maar als uitdaging voor vrije mensen. Maar dat daden geheiligd kunnen worden, dat is iets wat we bij Bonhoeffer niet meer zullen tegenkomen.

II. Navolging en gehoorzaamheid

In 1936 verschijnt het boek *Nachfolge, Navolging*⁵. Het is een prachtige uitleg van de Bergrede, waarin Bonhoeffer duidelijk maakt wat de eigen alternatieve weg is van de gelovige en waartoe de gemeente van Christus zich dient te verplichten in de wereld. Dit boek tekent de periode van het nee–zeggen. Het is een radicaal nee tegen het geweld. De mens wordt nieuw geboren uit een andere werkelijkheid. De volgelingen van Jezus zijn tot vrede geroepen. Ze onthouden zich van geweld. Het rijk van Christus is een rijk van vrede.

De eerste zin van *Navolging* luidt: goedkope genade is de doodsvijand van de kerk. Want dat is de genade zonder prijs. Er klinkt ook felle kritiek in door op de kerk, die doet alsof ze genade kan uitdelen. Dat is te grabbel gegooide waar. De kostbare genade is de genade van de navolging. De goedkope genade is als een vergif waaraan de navolging van Christus sterft.

Kernwoord in *Navolging* is gehoorzaamheid. Bonhoeffer bestrijdt de gedachte dat gehoorzaamheid het gevolg van geloof is. Zijn stelling is: alleen de gehoorzame gelooft. Gehoorzaamheid is gevolg geven aan de roepstem van Jezus. Dat is heel iets anders dan het blindelings volgen van een aantal geboden (pag. 56vv.). Bij de passage over de echtbreuk stelt hij de vraag: moeten we alles wat gezegd wordt letterlijk nemen, ook als er extreme dingen staan. De discussie daarover vindt hij een poging om aan de ernst te ontsnappen. Als je zegt: alles letterlijk nemen, dan toon je de absurditeit aan. Als je zegt: niet letterlijk nemen, dan toon je je eigen onverschilligheid. Hieruit blijkt dat het hem bij navolging niet gaat om nadoen, maar om je creatief in te zetten voor de naaste, naaste zijn zoals Jezus naaste was. Navolging is gebondenheid aan de lijdende Christus. Zoals Christus onze last draagt, zo moeten wij de last van de broeders dragen.

De zaligsprekingen zijn volgens Bonhoeffer gericht tot de discipelen. Ze worden gelukkigen genoemd vanwege de weg die ze gaan, om wat ze zijn en niet om wat ze allemaal zouden moeten doen. Ze volgen de stem. Ze zijn niet speciaal bevoorrecht, vormen geen aparte klasse. Ze behoren tot het volk, leven temidden van het volk, en ze begeven zich onder het volk. De volgelingen van Jezus zijn zonder eigen recht. Daarom worden ze door hem de zachtmoedigen genoemd. Bonhoeffer brengt hierbij ook de vergelding ter sprake. Alleen God kan vergelden. Jezus bevestigt het goddelijk recht van de vergelding.

⁵ Hier is gebruik gemaakt van: *Navolging*, Amsterdam 1964. Enkele verwijzingen naar pagina's zijn in de tekst aangegeven.

Jezus is verstoten. De leerlingen zullen zijn lot delen en met hem verstoten zijn. Bonhoeffer vergelijkt de scharen met de volkskerk. Een verdere kring is de wereld. De wereld fantaseert over vooruitgang, kracht. Er is een keuze die leidt tot buitenstaan bij de feesten, buitenstaan vanwege de liefde. Het is in deze tijd voor Bonhoeffer volstrekt duidelijk, dat je niet aan alles mee kunt doen.

De volgeling van Jezus kent geen vijandschap. Jezus rekent er niet mee, dat een discipel tegenover iemand vijandig kan staan. De vijand is degene die mij vijandig gezind is. Vijandschap kun je niet met vijandschap beantwoorden. Het is de christelijke roeping om ongeveinsd de vijand helpen. Dat is niet slechts duldend het kwaad en de boze weerstaan. Maar ongeveinsd en zuiver moeten wij onze vijand dienen en in alles helpen. Je zult de boosaardigen tegemoet treden en bereid zijn door hen te lijden (pag. 128vv).

Jezus roept op tot het meer dan het gewone, het perissoon. Daarin zullen zijn volgelingen volmaakt zijn. Dat is een afgescheiden zijn van de wereld. Dat brengt de vraag mee naar de verhouding tot de mensen van de wereld. Bonhoeffer zegt, dat de mening zou kunnen postvatten, dat de volgelingen nu ook beschikken over een scherp oordeel over de mensen van de wereld. Maar de liefde laat geen ruimte en tijd voor het oordeel. Want het oordeel schept afstand, terwijl de liefde die juist wil overbruggen. De discipelen mogen niet oordelen. Doen ze dat wel, dan vervallen ze zelf aan het oordeel. Het zwaard waarmee ze de broeder richten, komt op hen zelf neer. Kenmerkend is de zin: "Oordelen maakt blind, liefde maakt ziende" (pag. 166vv).

De gemeente is de gemeenschap van mensen, die leeft binnen de levende tegenwoordigheid van Christus. Voor de discipelen was het gebod van Christus helder en klaar. Dat geldt ook voor ons. Christus spreekt tot ons niet anders dan hij toentertijd sprak. Maar er is geen sprake van een slaafs nadoen. "Jezus gebod te doen zonder het te begrijpen zou opnieuw misvatting en ongehoorzaamheid aan Jezus' woord betekenen". We hebben de kennis van het concrete gebod (pag. 205vv.).

Niet alleen de gelovige persoonlijk, maar ook de gemeente als geheel is geroepen tot navolging. Het is de gemeente van afgescheidenen. De ecclesia, de discipel-gemeente, leeft midden in de wereld, maar ze is aan de heerschappij van de wereld onttrokken (pag. 260). Het is een heilige gemeente, die niet meer leeft onder de macht van de zonde. De geheiligde gemeente maakt aanspraak op haar plaats in de wereld. Haar "politieke ethiek" is gegrond in haar heiliging (pag. 271).

Vergeving kan alleen gepredikt worden waar ook bekering wordt gepredikt. Dat rust op het evangelie van de kostbare genade. Concrete zonden moeten worden genoemd, bestraft en veroordeeld. Het accent ligt weer op de daad. De gemeentetucht staat in dienst van de kostbare genade (pag. 278v).

Navolging is geen boek dat specifieke geboden wil aanscherpen. Het accent ligt op de eenvoudige gehoorzaamheid. Dat is iets anders dan het letterlijk opvolgen van een gebod. In verschillende passages wordt duidelijk hoezeer Bonhoeffer zoekt naar woorden om het

verzet tegen de wanen van die tijd duidelijk te maken. Hij vindt dat de kerk niet mag zwijgen, dat de tucht op haar plaats is. Als de kerk een oordeel uitspreekt dan zal dat eerder moeten gaan over de daden, dan over de leer. In Navolging gaat het ook over de aparte plaats van de gemeente, afgescheiden van de wereld, maar wel temidden van het volk, en ten dienste van het welzijn van het volk. Dat was ook de keuze die hij maakte: er zijn en delen in de nood en de schuld van zijn volk

Bonhoeffer verzette zich openlijk en nam het op voor de Joden. In het Jodenvraagstuk valt de beslissing of we nog kerk van Christus zijn of niet. Want Christus was een Jood. Daarom verwierp hij de ideeën van de Deutsche Christen, die in alles de lijn van het nationaal-socialisme volgden. Hij was één van de leiders van de Bekennende Kirche. Maar de kritiek op het regime vond hij te zwak. Deze kerk was te zeer bezig met het bewaren van het eigene, te veel met de leer en te weinig met de daad. Hij vond dat de kerk meer moest doen dan alleen maar zichzelf blijven. De kerk heeft als taak een spaak in het wiel van de machinerie te steken.

III. Een geleefde ethiek

In de periode van 1940 tot zijn gevangenneming in 1943 werkte Bonhoeffer ook aan een ethiek⁶. Het is een levensboek. Overal voel je de spanning van het leven onder terreur en van de pogingen om daarin een eigen weg te gaan, die effectief is. Er moet meer worden gedaan dan protesteren. Hij zoekt aansluiting bij het verzet. Hij gaat een dubbelrol vervullen. Zo kan hij contact onderhouden met het buitenland en meewerken aan een vluchtweg voor de Joden. Meedoen aan het geheimzinnige, meedoen aan spionage, het is niet vrijblijvend. Bonhoeffer werkte samen met militairen en anderen en raakte betrokken bij de plannen om Hitler uit de weg te ruimen. Hij ging heel bewust de weg van mede-weter naar mede-dader. Hij was zich bewust van de verandering die zich voltrok in zijn leven en denken. Wij zullen nooit meer dezelfde zijn, zijn wij straks nog wel bruikbaar?

De centrale begrippen van de ethiek zijn verantwoordelijkheid en liefde. Goed handelen is in verantwoordelijkheid voor God staan. Bij de uitwerking hiervan speelt de deelname aan het complot een grote rol. Daarop zinspeelt Bonhoeffer als hij zegt dat het niet om een expliciet christelijke daad gaat. Maar het gaat om een mens die verantwoordelijkheid durft te nemen.

Een kerngedachte is ook: de werkelijkheid van Christus omvat de werkelijkheid van de wereld. Er is geen werkelijkheid buiten de werkelijkheid van Christus. Alle vluchtwegen worden zo afgesloten. Bonhoeffer uit zich heel kritisch over het ethische, hij keert zich tegen het moeten. Maar er zijn tijden dat het morele niet meer vanzelfsprekend is, dat verbanden uiteenvallen. Dat zijn grenssituaties, waarin het moeten een plaats heeft. Het zijn de tijden

⁶ Aanzetten voor een ethiek. Samengesteld, vertaald en ingeleid door Gerard den Hertog en Wilken Veen, Zoetermeer 2012. Enkele verwijzingen zijn aangegeven in de tekst

waarin hij zijn verrassende keuze maakte. Het is geen wonder dat de ethiek een tijdsbeeld schetst.

Ethisch denken gaat heel vaak uit van een abstracte situatie. Dat is onjuist. De vraag naar het goede wordt gesteld midden in het historische bestaan. Ze komt aan de orde in een situatie die niet is terug te draaien. We beschikken niet over een absolute maatstaf van wat op zichzelf goed is. Dan maak je het gebod tot een dode wet en is er sprake van trouw aan principes zonder rekening te houden met andere mensen. Dat bestaat niet, zo wordt met felheid geponeerd. Bonhoeffer bevond zich in een concrete situatie waarin gehandeld moest worden. Dan handel je niet volgens algemene, altijd geldige principes, maar je staat voor de keuze het noodzakelijke te doen of niets te doen. Het gaat om handelen in overeenstemming met de werkelijkheid. Dat is handelen dat met Christus overeenstemt.

Er doen zich een aantal concrete problemen voor zoals in het Avondland niet eerder zijn voorgekomen (o.a. pag. 65vv). Er zijn weer booswichten en heiligen en wel in alle openheid. Het slecht zijn openbaart zich. Daarin gaat het niet om bepaalde daden, maar om het onderkennen van pure slechtheid, de helse afgrond. Er is een dubbele beweging. Bonhoeffer typeert de tijd als verachten én vergoddelijken van de mens. Waar de mens vergoddelijkt wordt, daar vindt ook de mensverachting plaats. Het is erger wanneer de leugenaar de waarheid spreekt dan wanneer een liefhebber van de waarheid liegt. Er is het fanatisme. De fanaticus gelooft dat hij de macht van het kwade tegemoet kan treden met de zuiverheid van zijn willen en zijn principes. Het slechte verschijnt in de gestalte van het licht. Het is een typering van de tijd.

Ook het totalitaire wordt benoemd en Bonhoeffer spreekt over de uitroeiing van rassen. Hij stelt: de geschiedenis van het Avondland is innig verbonden met de geschiedenis van Israël. Een sprekende zin is: de Jood houdt de Christusvraag open. De verwijdering van de Joden uit het Avondland moet leiden tot de verwijdering van Christus. Want Jezus was een Jood. Hij noemt ook de Grieks–Romeinse oudheid. Want ook in dat opzicht geldt, dat we ons geen breuk kunnen veroorloven. Er is een natuurlijke samenhang.

Onze geschiedenis is niet zo fraai. Oorlogen waren er altijd. Maar in het Avondland waren het geen vernietigingsoorlogen tot nu toe. Bij alle afschuwelijke oorlogen was er toch een samenhang. Er was een geloof in een gemeenschappelijke erfenis. Als dat wordt losgelaten, dan staat men voor het afgrondelijke niets. Al het bestaande wordt met vernietiging bedreigd. Bonhoeffer zegt: het Avondland staat op het punt zijn historische erfenis af te wijzen. En ook zegt hij, dat het Joodse vraagstuk een geloofskwestie is. Het gaat om het opkomen voor de zwakken en de weerlozen.

Belangrijk daarbij is ook de gedachte: niet door haar te vernietigen, maar door haar te verzoenen wordt de wereld overwonnen. Dat is de geleefde liefde. Het gaat niet om het ideale programma, maar om de praktijk van de liefde. In Christus is de gestalte van de liefde. Daartegenover staat de mensverachter. Wat gaat er verkeerd? Mensen doen hun best boven het mens–zijn uit te stijgen. Maar daartegenover is God mens geworden. Waar de mens vergoddelijkt wordt, daar heerst de mensverachting. Voor de tirannieke mensenverachter geldt populariteit als teken van de hoogste mensenliefde. De mensenverachter presenteert zich voor de massa als één van hen, hij roemt zichzelf met

walgelijke ijdelheid en veracht het recht van de enkeling. Hij houdt de mensen voor dom en ze worden dom, hij houdt ze voor zwak en ze worden zwak, hij houdt ze voor misdadig en ze worden misdadig. In de storm worden de zwakheden van de menselijke natuur beter zichtbaar dan bij rustig voortkabbelen.

Tegen deze achtergrond wil Bonhoeffer ethiek bedrijven. Daarbij gaat het om het leren kennen van de werkelijke mens. Het gaat om menswording, dat is dat de gestalte van Jezus Christus vorm krijgt in mensen. Het gaat niet om de macht, niet om het succes. In de ethiek gaat het om de werkelijkheid van God. Onze relatie tot die werkelijkheid bepaalt heel het leven. De kernvraag is: hoe doe ik de wil van God, niet abstract, maar heel concreet? Met welke werkelijkheid willen we in ons leven rekening houden? Het gaat er om niet dat ik goed wordt, maar dat de werkelijkheid van God zichtbaar wordt. Maar de werkelijkheid van God ervaar je niet zonder de werkelijkheid van de wereld en de werkelijkheid van de wereld ervaar je niet zonder de werkelijkheid van God. Als je dat scheidt, dan wordt de zaak van Christus tot een partiële, provinciale aangelegenheid binnen het geheel van de werkelijkheid. Dan zijn we bezig met de opdeling van de werkelijkheid in een sacraal en een profaan deel. Dan krijg je de wereld zonder Christus of Christus zonder de wereld. Of je wilt in twee ruimtes tegelijk leven. Dan wordt je de mens van het eeuwige conflict. Er zijn niet twee werkelijkheden, niet een beneden en een boven. Er is er maar één werkelijkheid. Het gaat erom helemaal behoren tot Christus én helemaal staan in de wereld. Je kunt je dus ook niet terugtrekken uit een wereldlijke in een geestelijke ruimte.

Over de schuld zegt hij: de slechte wordt niet vastgepind op zijn slechtheid. Maar er zijn mensen die schuld op zich nemen. Dat is niet een heldhaftige zelfopoffering. Maar het is gericht op vergeving en herstel. Daarin gaat het ook om de erkenning van eigen schuld. Het is de begeerte die ons in de botten zit. En daaruit komt voort moord en nijd. Mijn eigen schuld blijft schuld die ik niet verontschuldigen kan. Bij schuld zul je ook de kerk betrekken. De kerk is schuldig aan geweld. Ze heeft ook schuld aan zelfvergoddelijking, minachting en uitbuiting. Bonhoeffer wil concreet over schuld spreken. Een voorbeeld is, dat de jeugd in de steek is gelaten, is overlaten aan oorlog en aan idolatrie. Ook heeft de kerk zwijgend toegezien hoe armen werden beroofd. Ook al belijdt de kerk schuld, daarmee ontslaat ze de individuele mens niet. Als bijzonder voorbeeld van schuld spreekt hij over de uitsluiting. Waar mensen worden uitgesloten, is er geen rechtvaardiging, geen verzoening, geen vernieuwing.

Een bekend onderscheid bij Bonhoeffer is dat tussen het laatste en het voorlaatste. Hierbij stelt hij ook radicalisme en compromis tegenover elkaar. Beide zijn er naast. Er moet een weg gegaan worden. Het radicalisme ziet alleen maar het laatste en ontkent de keuzes. Het compromis gaat uit van de dingen zoals ze zijn. In beide gevallen is er een tegenover elkaar van het laatste en het voorlaatste. Christelijk leven is een zaak noch van radicalisme, noch van compromis (pag. 119vv). Want het radicalisme ontspringt aan haat tegen het bestaande. De radicaal kan God zijn schepping niet vergeven, er is bitterheid en argwaan. Het compromis ontspringt aan haat tegen het laatste. Het laatste wordt afgedaan als wereldvreemd. Het radicalisme haat de tijd, het compromis haat de eeuwigheid. Het verlies van het laatste leidt tot ineenstorting van het voorlaatste. Het voorlaatste kunnen we versterken door een nadrukkelijker verkondiging van het laatste. Maar ook kunnen we het laatste beschermen door het voorlaatste in stand te houden.

Aan de orde komt ook de fascinatie voor ras, bloed en bodem. Daarbij is de menselijke integriteit in het geding. Bonhoeffer constateert, dat het leven wordt opgeofferd aan het

collectief. Waar het recht van het individu niet wordt erkend, en waar het individu wordt opgeofferd aan de gemeenschap, daar dreigt de dictatuur. We hebben de categorie van het natuurlijke verwaarloosd. Bonhoeffer zegt, dat het natuurlijke opnieuw opgedolven moet worden uit het evangelie (pag. 133vv). Het natuurlijke is er en is van waarde. We erkennen de geschonken gaven. Er is een recht dat met ons geboren is. Maar eigen natuurlijk recht bestaat alleen bij erkenning van andermans natuurlijk recht. Ieder het zijne is algemene waarheid, neem dat maar als uitgangspunt. Hierbij hoort ook de erkenning van de lichamelijke integriteit. Het lichaam dient er niet in de eerste plaats toe om opgeofferd te worden, maar om onderhouden te worden. Er moet ruimte zijn voor de vreugde, het genieten van het lichamelijke bestaan. Dit betekent ook dat er is een recht op bescherming van het leven tegen het willekeurige doden. Bonhoeffer ziet een ondermijning van alle ordening in het aanpakken van onschuldigen en het willekeurig vastzetten van mensen

Bonhoeffer blijft het geweld afwijzen. Hij zegt: er is maar één groter kwaad dan het geweld, dat is het geweld als norm, als principe. Hij erkende wel het geweld als grensgeval, als uiterste geval. Maar we mogen het abnormale nooit tot norm verheffen. Tot het verantwoordelijke handelen behoort ook de bereidheid schuld op zich te nemen (pag. 193vv).

Je moet niet tegen het geweten ingaan. Het geweten is de roep van de menselijke existentie om eenheid met zichzelf, die zich laat horen buiten de eigen wil en het eigen verstand om. Het geweten verschijnt als aanklacht tegen de verloren eenheid. Dat de zondeloze, de belangeloos liefhebbende, schuldig wordt, behoort tot het wezen van het verantwoordelijk handelen. Dat is de weg van Christus.

Het doen is en blijft de enige en exclusieve houding tegenover de wet. Het doen veronderstelt het horen van de wet. In alle menselijke gedragingen zit een rest van egoïsme, die de liefde verduistert. En zelfs goede daden kunnen zonder liefde zijn. Bonhoeffer verbindt liefde met de waarheid. Daarom kent de liefde ook het conflict. De basis is: God is liefde. Liefde is openbaring, de oorsprong ervan ligt buiten ons. Liefde bestaat in verzoening van de mens met God. Liefde is allereerst daad van God, waarin de vervreemding die in mij leeft wordt overwonnen.

Bonhoeffer spreekt over sterke gedachten en vrolijke daden, bevrijd zijn tot waarachtige goedheid. Hij spreekt ook openlijk over de barbarij van de tijd. Het zijn verbazingwekkende ervaringen. Wat er gebeurt is het vergoddelijken van het irrationele tegenover een beroep op het verstand. Geweld tegen mensen staat tegenover vrijheid en tolerantie en mensenrechten. In deze losgeslagen tijden staat waarachtige goedheid tegenover het wetteloze en het aanstootgevende. Er is openlijke overtreding van morele wetten. Er is rechtvaardiging van het slechte. Terecht is geprotesteerd tegen burgerlijke zelfvoldaanheid, maar nu is het onburgerlijke tot norm verheven. En dat is heel wat erger. Zijn er christelijke oplossingen? Jezus houdt zich niet bezig met oplossingen. Er is een weg om te gaan. Economische opvattingen die het geloof in Christus duidelijk in de weg staan zijn verwerpelijk. Dat geldt van kapitalisme en van communisme of wat dan ook.

Begin 1943, enkele maanden voordat hij werd gevangen genomen, schreef Bonhoeffer een bijzonder boeiend hoofdstuk voor de ethiek: Het ethische en het christelijke als thema (pag.

261vv). Hij begint met de vraag: kan men het christelijke en het ethische wel als thema behandelen? Hij meent dat dat met teveel stelligheid is gedaan en keert zich tegen stellige ethische beweringen over de gewone dingen van het leven. Het ethische als thema heeft een bestemde tijd en plaats. Het gaat niet om een zedelijkheidsleer, maar om te proberen een antwoord te vinden op de vraag naar het gebod in de concrete situatie. Het is dwaasheid om te denken "dat een mens op ieder moment van zijn leven een laatste oneindige keuze moet maken, alsof ieder ogenblik van zijn leven een bijzondere beslissing voor het goede of het kwade zou moeten zijn". Hij heeft het spottend over een goddelijke politie die bij iedere beslissing zou staan met een bordje verboden of toegestaan. Zo werkt het niet. Dat is een ontkenning van het historische bestaan, waarin alles zijn plaats heeft. Er zijn tijden van morele vanzelfsprekendheden, en er zijn ook tijden waarin het ethische tot thema wordt.

Waarom is er ethiek? Om de broosheid en kwetsbaarheid van de mens en de wereld. De principiële keuze tussen goed en kwaad heeft een noodzakelijke plaats, maar in de gangbare ethiek gaat het te vaak om het moeten. "Het fenomeen ethiek wordt principiële verkeerd begrepen wanneer men het onvoorwaardelijke karakter van de moet-ervaring opvat in de zin van een exclusieve en alomvattende eis". "Men schiet niet met kanonnen op muggen (pag. 263, 264). Ethiek die zich over alles uitspreekt is een ontkenning van het historische bestaan waarin alles zijn plaats heeft. Bonhoeffer heeft het over het schepselmatig bestaan. De ethicus die zich met alles bemoeit en overal verbodsborden plaatst gaat fungeren als kwelgeest en tiran. Ethiek kan niet gaan over alles, niet over de gewone dingen van het leven. Het begrip ethiek sluimert, bijvoorbeeld bij arbeid, omdat het een vrijwillig aangegane verbintenis is. Het moeten hoort thuis waar iets niet is. Er zijn situaties en tijden waarin het morele niet vanzelfsprekend is, hetzij omdat het niet gedaan wordt, hetzij omdat zijn inhoud ter discussie is komen te staan. In zulke tijden wordt het "ethische" tot een thema. Als verbanden uiteenvallen, kan er sprake zijn van een moeten. Dat zal na herstel van de orde weer verstommen en terugtreden. Het moeten duidt dus een grenssituatie aan (pag. 265).

Ethiek zal altijd concreet moeten zijn en gaat niet in tegen aardse verhoudingen. In het concrete ligt juist de volmacht. Ethisch spreken kan niet in het luchtledige, niet in abstracto. "Het ethische spreken is dus geen systeem van op zichzelf juiste stellingen, waarover iedereen altijd en overal kan beschikken, het is op een beslissende manier gebonden aan personen, tijden en plaatsen" (pag. 268). Daar horen ook gezagsverhoudingen bij. Er is een spreken "van boven naar beneden". Bonhoeffer is zich bewust van het problematische hiervan. Hij spreekt van de verloren gegane moed om van boven naar beneden te spreken. Maar de ethiek nivelleert de menselijke ordeningen niet. Het is eerder zo, dat in de ethiek bepaalde sociologische ordeningen besloten liggen. Daarbij gaat het om de gewone wereldse gebruiken. Bonhoeffer erkent de bestaande ordeningen en relateert daarmee het ethische. Dat is geen overheersend principe (pag. 269). Bonhoeffer gaat nader in op de gezagsstructuren. Waarom dat van boven naar beneden? De ethische chaos is aangebroken als onder bepaalt wat boven goed of verkeerd doet.

Er zijn volgens Bonhoeffer vier terreinen die het volle leven beslaan. Gods gebod komt tot ons in de ordeningen, dat is in de kerk, in het gezin, in de arbeid, in de overheid (pag. 273v). Deze vier terreinen zijn van elkaar onderscheiden, van elkaar afgegrensd en ze bestaan naast en met elkaar. Geen van deze kan pretenderen volledig samen te vallen met Gods gebod. Door deze ordeningen naast elkaar te plaatsen keert Bonhoeffer zich tegen absolute aanspraken die één van deze zou kunnen uitoefenen.

Bonhoeffer maakt een duidelijk onderscheid tussen het ethische en Gods gebod. Gods gebod is iets anders dan het ethische, het is onvoorwaardelijk en totaal. Gods gebod is concreet spreken tot de concrete mens. Alleen in verbinding met plaats en tijd is het gebod te horen. Anders gezegd: het gebod komt tot ons in een historische gestalte. Een belangrijk onderscheid met de ethiek is, dat in het gebod de nadruk ligt op de vrijheid. Het gebod is niet alleen verbieden, maar ook toestaan, het bindt, maar laat ook vrij. Want in het gebod worden we aangesproken door de barmhartige en heilige God. Gods spreken in het gebod is altijd spreken tot iemand, niet over iets of iemand. Het geopenbaarde gebod is gericht op de volheid van het leven, het bevrijdt tot het echte leven. Het gebod van God onderscheidt zich hierin van alle menselijke wetten, dat het de vrijheid gebiedt. Vrijheid is het eigenlijke voorwerp van het gebod (pag. 276). Het gaat in het gebod om dit leven, in tijdelijkheid, volheid en kwetsbaarheid. Het gebod staat de mens toe als mens voor God te leven, het gebod laat de stroom van het leven zijn loop, het gebod schenkt de vrijheid om te leven, te handelen. Het ethische confronteert ons met de botsing der plichten. Door het ethische wordt het leven opgedeeld in talloze afzonderlijke beslissingen. In het ethische gaat het om het vermijden van overtredingen (pag. 278). Gods gebod is Gods spreken tot de mens.

IV. Mondigheid en lijden

Bonhoeffer was één van de laatsten die op bevel van Hitler werd vermoord. Het was op 9 april 1945 in kamp Flossenburg. De twee jaren daarvoor bracht hij in gevangenschap door. Hij maakt in brieven de balans op van zijn leven en van de strijd die hij heeft gevoerd. In de brieven spreekt hij ook zijn verwachtingen uit. Er zullen andere tijden aanbreken. Het blijft hem gaan om deze wereld, de ene werkelijkheid, waarbinnen het voorlaatste en het laatste een plaats hebben⁷.

Dietrich Bonhoeffer was voluit pacifist. Hij pleitte in 1934 voor dienstweigering. Maar er zijn grenzen aan het pacifisme. Het kan nooit tot een absolute ideologie worden. Zo zijn er ook grenzen aan recht doen. De formele gerechtigheid, evenals de waarheid, kan heel onbarmhartig zijn. Dan is er een starheid. Dat geldt ook van de geweldloosheid. Elke situatie vraagt een eigen antwoord. En ieder mens zal zich in eigen geweten moeten verantwoorden. Bonhoeffer is zichzelf gebleven, hij keerde zich tegen alle geweld. Maar er zijn situaties waarin gekozen en gehandeld moet worden, en waarin niet een eenvoudige keuze voor het goede mogelijk is. Men kan dat vuile handen noemen. Voor Bonhoeffer betekende het: schuld op zich nemen. Het is doen wat in de concrete situatie gedaan moet worden.

Jezus keerde zich tegen een formele gerechtigheid. Dat komt helder uit in de Bergrede. Een formeel doen van wat juist is, is onmogelijk. Het gaat er om het in deze wereld uit te houden zonder gebruik te maken van geweld. Mensen worden geroepen om Jezus na te volgen,

⁷ Dietrich Bonhoeffer: *Widerstand und Ergebung*. Neuausgabe, München 1970. Aanduidingen in de tekst zijn naar de Nederlandse vertaling hiervan: *Verzet en Overgave*. Nieuwe Editie, Baarn 1972. Zie ook mijn notitie: Dietrich Bonhoeffer. Over God, mondigheid en religie, april 2016

maar ze kunnen zich niet op hem beroepen voor standpunten. Mondige mensen zullen in elke concrete situatie hun eigen keuze moeten maken

Voor Bonhoeffer is de tijd voorbij, dat God kan worden aangeropen om daden van mensen te rechtvaardigen. Je kunt geen aparte ruimte uitsparen voor de religie. Dat is een vlucht, waarbij men gruwelijk onrecht laat voortbestaan. De mondige mens heeft als taak het lot in eigen hand te nemen. Bonhoeffer is zich er sterk van bewust, dat grote veranderingen aanstaande zijn. “Het is of er iedere dag iets geweldigs kan gebeuren, iets dat de wereld en ons persoonlijk leven kan veranderen”. Maar hij is zich er ook van bewust, dat zijn leven elk moment beëindigd kan worden. Je weet niet hoe lang het nog kan, schrijft hij een brief aan Bethge (30.4.44, pag. 233).

De brieven ademen ook een geest van optimisme. De dag komt dat mensen geroepen worden het woord van God zo uit te spreken, dat de wereld erdoor verandert en zich vernieuwt (pag. 251). Er zijn grondwaarheden waar het leven vroeg of laat altijd weer naar terugkeert. Wie diep zijn wortels heeft in het verleden, leeft zwaarder, maar ook rijker en met groter kracht (pag. 247). Het christendom is te sterk gericht op de andere wereld. Het koninkrijk van God wordt vaak gezien als in tegenstelling met deze wereld die in het boze ligt. De Bijbelse benadering is dat de aardse orde onder kritiek wordt gesteld. De mens wordt nieuw geboren uit een andere werkelijkheid.

“De tijd dat je de mensen alles kon zeggen met woorden – theologische of vrome woorden – is voorbij en ook de tijd van innerlijk en geweten, kortom de tijd van de religie”. Alle voorbije eeuwen is men uitgegaan van een religieus apriori. De nieuwe tijd zal een tijd zonder religie zijn. Bonhoeffer is zoekende, het gaat hem er niet om alles te verwerpen, maar wel om de relevantie. Wat betekenen gemeente, liturgie, preek? Kunnen we werelds over God spreken? Het gaat om een kerk, die niet ergens aan de grens staat, niet daar waar het menselijk kunnen ophoudt, maar in het midden. Alleen midden in de samenleving is er een rol voor haar weggelegd (pag. 233vv). In dit alles gaat het hem om het handelen. Woorden, zeker vrome woorden, schieten te kort als het gaat om vernieuwing van de samenleving.

Bonhoeffer schrijft ook, ruim een maand later, dat hij op zoek is naar een nieuwe “wereldse” interpretatie van de begrippen boete, geloof, rechtvaardiging, wedergeboorte, heilging (pag. 239). Het zijn typisch religieuze woorden, die gemakkelijk kunnen worden geplaatst bij de goedkope genade. Maar diezelfde woorden kunnen ook inspiratie bevatten voor het verantwoordelijk handelen in deze werkelijkheid.

In de bekende Doopbrief⁸ brengt hij onder woorden, dat zijn generatie te gemakkelijk heeft gedacht dat het goede gedaan kon worden. “Iets te laat hebben wij geleerd dat de oorsprong van de daad niet ligt in de gedachte, maar in de bereidheid verantwoordelijkheid te dragen”. Bonhoeffer was altijd sterk bezig met het historische proces. Maar hij erkent, dat we ook daarin telkens weer het belang van het goede en het redelijke hebben overschat. De oude woorden verliezen hun kracht en verstommen. Dan volgt de bekende zin: “Ons christen-zijn

⁸ Gedachten voor de Doopdag van Dietrich Wilhelm Rüdiger Bethge, gedateerd mei 1944, in: Verzet en Overgave, pag. 246vv

zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen het goede doen”.

De kerk is pas kerk als ze er is voor anderen. De kerk moet meewerken aan wereldlijke taken. De kerk zal stelling moeten nemen tegen overmoed, machtsaanbidding, naijver en illusionisme. Het gaat om nederigheid, geduld, tevredenheid. Het zijn zijn bijbelse woorden, die hij werelds wil toepassen. Deze gedachten heeft Bonhoeffer schetsmatig en als in haast geformuleerd in een schets voor een boekje dat hij wilde schrijven over het christelijk geloof en haar consequenties. Het gaat niet om ideeën, maar om het voorbeeld (pag. 316v). Bonhoeffer gebruikt de term intellectuele redelijkheid. Dat houdt ook in dat voor het handelen geen beroep kan worden gedaan op God als werkhypothese. Dat zou een vlucht zijn voor de werkelijkheid. Waarom een niet-religieuze interpretatie? Het religieuze verwijst naar Gods macht in de wereld. De Bijbel verwijst de mens naar Gods onmacht en lijden. Alleen de lijdende God kan ons helpen.

De laatste brief van Dietrich Bonhoeffer is gericht aan zijn ouders. Zijn lot lijkt dan al beslecht. Hij schrijft: Ik maak het goed. Blijf maar gezond. En hij vraagt om papier. Het was aan anderen om het verhaal verder te schrijven (pag. 332v).